

# آشنایی با زبان ترکی خراسانی

تألیف  
جلال قلی زاده هوزجی

ناشر  
دامینه

سروش‌نامه: قلی‌زاده مزرجی، جلال، ۱۳۵۴ -

عنوان و نام پدیدآور: آشنایی با زبان ترکی خراسانی / تألیف جلال قلی‌زاده مزرجی

مشخصات نشر: مشهد: دامینه، واسع، ۱۳۹۰.

مشخصات ظاهری: ۳۲۸ ص.: جدول.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۸۰۵-۹۱-۱

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتاب‌نامه

موضوع: زبان ترکی خراسانی

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ آ ۵ ق / ۱۲۷ PL

رده‌بندی دی‌ویی: ۴۹۴

شماره کتابشناسی ملی: ۲۵۴۴۳۱۸

انتشارات واسع

انتشارات دامینه

تلفن: ۸۸۳۸۸۸۵ تلفن همراه: ۰۹۱۵۱۱۰۱۹۶۲ نمابر: ۸۸۳۸۸۸۶

مشهد مقدس - بلوار وکیل‌آباد - وکیل‌آباد ۸ - ارشاد ۱ - پلاک ۲۵

## آشنایی با زبان ترکی خراسانی

نویسنده: جلال قلی‌زاده مزرجی

ویراستار: نورالدین حسین سنابادی عزیز

حروف‌نگاری: اعظم قوی و مریم نوریان گلپان

صفحه‌آرا: اعظم قوی

ناشر: دامینه

نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۰

شمارگان: ۱۱۰۰ جلد / وزیری

لیتوگرافی: سارنگ

چاپ: چاپ و انتشارات دانشگاه فردوسی

قیمت: ۷۰/۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۸۰۵-۹۱-۱

ISBN: 978-964-5808-91-1

حق چاپ محفوظ است

Email: Qolizadehmezerji@yahoo.com

## فهرست مطالب

|    |                                                      |
|----|------------------------------------------------------|
| ۱۱ | سخنی چند با خوانندگان پیرامون چگونگی تألیف کتاب      |
| ۱۵ | مقدمه                                                |
| ۱۷ | روش بخش بندی موجود در این کتاب                       |
| ۱۹ | راهنمای آوانگاری حروف لاتین (به ترتیب الفبایی لاتین) |
| ۲۱ | نشانه ها و علائم اختصاری به کار رفته در متن کتاب     |
| ۲۳ | بخش اول: کلیاتی در ارتباط با زبان و نوشتار           |
| ۲۵ | فصل اول: مقوله ای در ارتباط با زبان گفتاری           |
| ۲۸ | نکاتی مهم در باب این مقوله                           |
| ۳۱ | فصل دوم: نکاتی در ارتباط با رسم الخط زبان ترکی       |
| ۳۷ | فصل سوم: الفبای کنونی زبان ترکی در ایران             |
| ۴۰ | مصوتها                                               |
| ۴۱ | مصوتهای ۹ گانه زبان ترکی                             |
| ۴۳ | بخش دوم: مختصری از پیشینه زبان ترکی                  |
| ۴۵ | فصل اول: زبان ترکی - در گستره جهان                   |
| ۵۵ | فصل دوم: ترکی خراسانی                                |
| ۶۷ | بخش سوم: نکات مهم دستوری                             |
| ۶۹ | فصل اول: قانون هماهنگی اصوات                         |
| ۷۵ | فصل دوم: ضمائر                                       |
| ۷۷ | الف) ضمیر فاعلی                                      |
| ۷۷ | ب) ضمیر مفعولی                                       |
| ۷۷ | ۱. ضمیر مفعولی با حرف اضافه را:                      |
| ۷۸ | ۲. ضمیر مفعولی با حرف اضافه به:                      |

|     |                                     |
|-----|-------------------------------------|
| ۷۸  | ۳. ضمیر مفعولی با حرف اضافه از:     |
| ۷۸  | ۴. ضمیر مفعولی با حرف اضافه در:     |
| ۷۹  | ج) ضمیر ملکی                        |
| ۷۹  | ۱. ضمیر ملکی متصل:                  |
| ۸۰  | ۲. ضمیر ملکی منفصل:                 |
| ۸۰  | د) ضمیر اشاره                       |
| ۸۰  | ۱. ضمیر اشاره فاعلی                 |
| ۸۰  | ۲. ضمیر اشاره مفعولی                |
| ۸۱  | ۳. ضمیر اشاره با حرف اضافه از:      |
| ۸۱  | ۴. ضمیر اشاره با حرف اضافه به:      |
| ۸۱  | ۴. ضمیر اشاره با حرف اضافه در:      |
| ۸۳  | فصل سوم: اقسام فعل به اعتبار زمان   |
| ۸۵  | الف) ماضی (گذشته)                   |
| ۸۵  | ۱. ماضی ساده (مطلق):                |
| ۸۶  | ۲. ماضی استمراری                    |
| ۸۸  | ۳. ماضی نقلی                        |
| ۸۹  | ۴. ماضی بعید                        |
| ۹۱  | ۵. ماضی استمرار شایانی              |
| ۹۲  | ۶. ماضی استمرار مصدری               |
| ۹۴  | ب) مضارع (حال)                      |
| ۹۴  | ۱. مضارع اخباری                     |
| ۹۵  | ۲. مضارع التزامی                    |
| ۹۶  | ۳. مضارع مستمر (در حال جریان)       |
| ۹۷  | ۴. مضارع اخباری مصدری               |
| ۹۹  | ج) مستقبل (آینده)                   |
| ۱۰۱ | فصل چهارم: اقسام فعل به اعتبار فاعل |
| ۱۰۳ | ۱. فعل معلوم                        |
| ۱۰۳ | ۲. فعل مجهول                        |
| ۱۰۱ | فصل پنجم: اقسام فعل به اعتبار مفعول |
| ۱۰۷ | ۱. فعل لازم                         |

|     |                                                        |
|-----|--------------------------------------------------------|
| ۱۰۷ | ۲. فعل متعدی .....                                     |
| ۱۰۹ | فصل ششم: طریقه منفی کردن در زبان ترکی .....            |
| ۱۱۱ | ۱. افعال بدون ضمیر .....                               |
| ۱۱۲ | ۲. افعال دارای ضمیر .....                              |
| ۱۱۵ | فصل هفتم: فعل در وجه شرطی .....                        |
| ۱۲۱ | فصل هشتم: فعل در وجه امری .....                        |
| ۱۲۵ | فصل نهم: فعل سببی (اجباری، واداری) .....               |
| ۱۳۱ | فصل دهم: وجه توانایی افعال .....                       |
| ۱۳۴ | ۱. صرف یک نمونه فعل ماضی ساده توانی .....              |
| ۱۳۴ | ۲. صرف یک نمونه فعل ماضی نقلی توانی .....              |
| ۱۳۴ | ۳. صرف یک نمونه فعل مضارع استمراری توانی .....         |
| ۱۳۵ | ۴. صرف یک نمونه فعل مضارع اخباری توانی .....           |
| ۱۳۵ | ۵. صرف یک نمونه فعل مضارع التزامی توانی .....          |
| ۱۳۵ | ۶. صرف یک نمونه فعل مستقبل توانی .....                 |
| ۱۳۶ | ۷. صرف یک نمونه فعل شرطی توانی در زمان حال .....       |
| ۱۳۶ | ۸. صرف یک نمونه فعل وجه شرطی توانی در زمان گذشته ..... |
| ۱۳۷ | فصل یازدهم: افعال بی قاعده .....                       |
| ۱۳۹ | ۱. صرف فعل بی قاعده در مفهوم: استیدن (است) .....       |
| ۱۳۹ | الف) در زمان حال (مضارع) .....                         |
| ۱۴۰ | ب) در زمان گذشته (ماضی) .....                          |
| ۱۴۱ | ۱. صرف فعل بی قاعده در مفهوم: هستن؛ وجود داشتن .....   |
| ۱۴۱ | الف) در زمان حال (مضارع) .....                         |
| ۱۴۲ | ب) در زمان گذشته (ماضی) .....                          |
| ۱۴۳ | فصل دوازدهم: مصدر .....                                |
| ۱۴۷ | فصل سیزدهم: پسوند .....                                |
| ۱۴۹ | الف) پسوندهای اسم ساز اسمی .....                       |
| ۱۴۹ | ۱. پسوند: آری/اری (Äri / Ari) .....                    |
| ۱۵۰ | ۲. پسوند: آق/اک (Äq / Ak) .....                        |
| ۱۵۰ | ۳. پسوند: آلاق/الک (Älāq / Alak) .....                 |
| ۱۵۰ | ۴. پسوند: ایز/اوز (İz / Üz) .....                      |

۵. پسوند: ایل / اول (İl / Ul) ..... ۱۵۱
۶. پسوند: این / اون (In / Un) ..... ۱۵۱
۷. پسوند: چک / چک / جیق / جیق / جاق / چاق (Çak / Çak / Ciq / Çiq / Cāq) ..... ۱۵۲
۸. پسوند: چی / چو (Çi / Çu) ..... ۱۵۲
۹. پسوند: چین (Çin) ..... ۱۵۳
۱۰. پسوند: داش (Dāş) ..... ۱۵۳
۱۱. پسوند: راق (Rāq) ..... ۱۵۳
۱۲. پسوند: ساق / سک (sāq/sak) ..... ۱۵۳
۱۳. پسوند: سیز / سوز (Siz / Suz) ..... ۱۵۴
۱۴. پسوند: کی (Ki) ..... ۱۵۴
۱۵. پسوند: لار / ل (Lār / Lar) ..... ۱۵۵
۱۶. پسوند: گیل / گول (Gil / Gul) ..... ۱۵۵
۱۷. پسوند: لاق / لک (Lāq / Lak) ..... ۱۵۵
۱۸. پسوند: لی / لو (Li / Lu) ..... ۱۵۶
۱۹. پسوند: چیلیق (Çılıq) ..... ۱۵۷
۲۰. پسوند: لیق / لوق (Li / Lu) ..... ۱۵۷
۲۱. پسوند: من / مان (Man / Mān) ..... ۱۵۹
- ب) پسوندهای اسم ساز فعلی ..... ۱۵۹
۱. پسوند: آ / آ (Ā / A) ..... ۱۵۹
۲. پسوند: آر / ار (Ār / Ar) ..... ۱۵۹
۳. پسوند: آق / اک (Āq / Ak) ..... ۱۶۰
۴. پسوند: آقان (Āqān) ..... ۱۶۱
۵. پسوند: آر / ار (Ār / Ar) ..... ۱۶۱
۶. پسوند: آن / ان (Ān / An) ..... ۱۶۱
۷. پسوند: ایت / اوت / اود (İt / Ut / Ud) ..... ۱۶۲
۸. پسوند: ایز / اوز (İz / Uz) ..... ۱۶۲
۹. پسوند: ایش / اوش (İş / Uş) ..... ۱۶۳
۱۰. پسوند: ای / او (İ / U) ..... ۱۶۳
۱۱. پسوند: ایق / اوق / اوک (İq / Uq / Uk) ..... ۱۶۴

|          |                                                             |
|----------|-------------------------------------------------------------|
| ۱۶۵..... | ۱۲. پسوند: ایلی / اولو ( İli / Ulu )                        |
| ۱۶۵..... | ۱۳. پسوند: ایم / اوم ( İm / Um )                            |
| ۱۶۶..... | ۱۴. پسوند: این / اون / آن ( İn / Un / Ān )                  |
| ۱۶۶..... | ۱۵. پسوند: قا / قه / گه ( Qā / Qa / Ga )                    |
| ۱۶۶..... | ۱۶. پسوند: چی / چو ( Çi / Çu )                              |
| ۱۶۷..... | ۱۷. پسوند: میش / موش ( Mış / Muş )                          |
| ۱۶۷..... | ۱۸. پسوند: گن ( Gan )                                       |
| ۱۶۸..... | ۱۹. پسوند: ما / مه ( Mā / Ma )                              |
| ۱۶۸..... | ۲۰. پسوند: ماق ( Māq )                                      |
| ۱۷۱..... | فصل چهاردهم: صفت                                            |
| ۱۷۳..... | الف) اقسام صفت از حیث ساختاری                               |
| ۱۷۳..... | ۱. صفت ساده                                                 |
| ۱۷۴..... | ۲. صفت مرکب (پیوندی)                                        |
| ۱۷۴..... | ب) اقسام صفت از لحاظ مقایسه                                 |
| ۱۷۴..... | ۱. صفت مطلق (عادی)                                          |
| ۱۷۵..... | ۲. صفت تفضیلی (برتر)                                        |
| ۱۷۵..... | ۳. صفت عالی (برترین)                                        |
| ۱۷۷..... | فصل پانزدهم: ادات                                           |
| ۱۷۹..... | ۱. ادات تشبیه                                               |
| ۱۷۹..... | ۲. ادات سبب و مقصود                                         |
| ۱۸۰..... | ۳. ادات استثناء                                             |
| ۱۸۰..... | ۴. ادات زمان و مکان                                         |
| ۱۸۱..... | ۵. ادات استفهام (سوالی)                                     |
| ۱۸۲..... | ۶. ادات تصدیق و نفی                                         |
| ۱۸۲..... | ۷. ادات دقت                                                 |
| ۱۸۳..... | ۸. ادات مقایسه                                              |
| ۱۸۳..... | ۹. ادات شرط                                                 |
| ۱۸۵..... | بخش چهارم: واژگان                                           |
| ۱۸۷..... | فصل اول: گزیده ای از مهمترین لغات رایج در زبان ترکی خراسانی |
| ۲۲۹..... | فصل دوم: اعداد ترتیبی                                       |

|                                         |     |
|-----------------------------------------|-----|
| فصل سوم: گزیده‌ای از لغات زبان ترکی ... | ۲۳۵ |
| بخش پنجم: مصادر .....                   | ۲۵۱ |
| بخش ششم: ضرب المثل ها .....             | ۳۱۷ |
| منابع و کتابنامه .....                  | ۳۲۷ |

## سخنی چند با خوانندگان پیرامون چگونگی تألیف کتاب

شکر و سپاس بی نهایت خداوند متعال و ائمه معصومین علیهم السلام را که به بنده توفیق عنایت فرمودند تا با نگارش این کتاب گامی هرچند کوچک در راستای شناساندن گوشه ای از زبان و ادبیات ترکی خراسانی بردارم.

از زحمات و دلسوزیهای پدر و مادر گرامی ام صمیمانه تشکر می کنم که زبان ترکی را در آغوش پر مهر و محبت آنها فرا گرفتم.

از زحمات همسر گرامی ام خانم مریم نوریان که مشوق اصلی بنده در جهت نگارش این کتاب بوده و در کنار فرزندانش محمد مهدی و فاطمه، با فراهم آوردن شرایط مساعد مرا موفق به تألیف این کتاب نمودند صمیمانه تشکر می کنم.

باتوجه به ترک زبان بودن این جانب و علاقه زیاد به این زبان، از همان دوران جوانی به ویژه در هنگام تحصیل در رشته کارشناسی کتابداری دانشگاه علامه طباطبائی تهران طی سالهای ۱۳۷۴ - ۱۳۷۸ که باعث توفیق آشنایی و یادگیری کامل زبان ترکی آذری و مقدار زیادی هم ترکی استانبولی در میان دوستان ترک زبان آذری ام شد همواره نزد خود به بررسی و مطابقت بین لهجه های این زبان می پرداختم و بیش از پیش متوجه اختلاف اندک بین لهجه های زبان ترکی که بیشتر در نوع تلفظ لغات - همانند زبان فارسی - است شدم؛ به هر جهت فقدان کتابی جامع و در عین حال ساده پیرامون زبان ترکی خراسانی مرا بر آن داشت تا به

تألیف این مجموعه بهر دازم، هر چند می دانم که این کتاب خالی از نقص و کاستی نیست با این همه خوشحالم که توانستم درپاسداشت این زبان گام بردارم.

نخستین جرقه و تصمیم جدی در جهت تألیف این مجموعه به سال ۱۳۸۱ باز می گردد ولی فقدان منابع پیرامون زبان ترکی خراسانی مرا با مشکلات عدیده ای مواجه ساخت، به نحوی که در این راستا فقط با اطلاعات و دانسته های شخصی و محاوره ای روبرو بودم، به هر جهت شروع به تحریر دانسته ها و اطلاعات خود و تحقیقات میدانی در این زمینه نمودم و با توجه به آشنایی کامل با زبان ترکی آذری که به عنوان زبان ترکی پایه و اصل در ایران مطرح است شروع به مطالعه کتابهایی متعدد در این زمینه نموده و توانستم نوعی خط مشی از کتابهای مطالعه شده را در نظر بگیرم تا در عین رعایت نگارش آن از نظر کتابت و دستوری، به صورت ساده و روان نگاشته شود.

در این زمینه، ضمن نوشتن نامه ای به استاد زبان شناس ترک جناب آقای دکتر جواد هیأت که صاحب کتابهای معتبر و بین المللی در زمینه تاریخ، زبان و ادبیات ترکی و کتابهای دیگری در زمینه پزشکی می باشد از ایشان خواستم تا مرا در این مورد راهنمایی کنند و ایشان نیز با دادن جواب نامه و ارائه راهنمایی مفید مرا به این کار تشویق نمودند که در همین جا از ایشان تشکر می نمایم.

پس از مدتی با توجه به مشکلات و مشغله های زندگی از مرتب نمودن مطالب نوشته شده به طور کلی باز ماندم به نحوی که دیگر حوصله و فرصتی جهت این کار برایم باقی نماند تا این که با یاری و تشویقهای مداوم همسر دلسوزم، مصمم شدم کار را تا حصول نتیجه دنبال نمایم و در همین جا مجدداً از ایشان کمال تشکر را دارم.

در هر صورت نوشتن نسخه دست نویس این کتاب در کنار کار و امور زندگی حدود پنج سال زمان برد (۱۳۸۶-۱۳۸۲) و پس از آن تصمیم گرفتم که تایپ این مجموعه را نیز با کمک همسرم انجام دهم (۱۳۸۹-۱۳۸۷).

از جناب آقای نورالدین حسین سنابادی عزیز که زحمات و ویراستاری و پیگیری چاپ کتاب را عهده دار شدند، تشکر فراوان می‌نمایم.

از زحمات خانم اعظم قوی که صفحه‌آرایی و برطرف نمودن اشکالات تایپی کتاب را عهده دار شدند، تشکر فراوان می‌نمایم.

از نویسندگان محترم کتابهای مورد استناد در فهرست منابع که از مطالعه آنها بهره مند شده‌ام، تشکر می‌نمایم.

در پایان اذعان می‌دارم که این اثر از دیدگاه اساتید زبان دارای نواقص و کاستیهایی می‌باشد، امید است که صاحب نظران و خوانندگان محترم خطاها و کمبودهای این کتاب را به دیده خرد نگیند و نقطه نظرات و نکات مفید خود را از این جانب در ارائه چاپهای بعد و همچنین پژوهش‌های کامل‌تر پیرامون تاریخ، زبان و ادبیات ترکی خراسانی دریغ نفرمایند.

Email: Qolizadehmezerji@yahoo.com

جلال قلی زاده مزرجی

۱۳۹۰

## مقدمه

با توجه به این که زبان ترکی در ایران زبان میلیونها نفر از مردم کشور است کمبود منابع مکتوب و جامع خصوصاً به زبان ترکی مرسوم در شمال و مرکز خراسان باعث شده است تا علاقه مندان به یادگیری این زبان با مشکلاتی چند روبه رو شوند. از جمله مهمترین مشکلاتی که بنده در حین تألیف این کتاب با آن مواجه بودم به شرح زیر می باشد:

۱) فقدان منابع دستورمند و مکتوب به زبان ترکی خراسانی؛ با توجه به پراکندگی جمعیتی ترکها در این منطقه که اغلب با مردمان فارس و کرد در کنار هم زندگی می کنند و نبود منابع رسمی و رسانه ای در ارتباط با آموزش یکسان این زبان، باعث شده است تا کتب دستوری و آموزشی جهت یادگیری این لهجه از زبان ترکی موجود نباشد.

۲) تنوع لهجه ها در زبان ترکی خراسانی، تدوین کتابی جامع و کامل و یا واحد که دربرگیرنده کلیه لهجه ها باشد پژوهش و بررسی بسیار دقیقی را می طلبد. به همین علت با توجه به آشنایی کامل بنده به زبان ترکی موجود در شیروان و قوچان، تدوین این اثر بر همین اساس صورت گرفته است، با این حال اختلاف لهجه در زبان ترکی خراسانی بسیار ناچیز است و کلیه لهجه ها برای همگان قابل درک است و خط

مشی موجود در تدوین این کتاب هم به صورتی است که مطالعه و یادگیری آن برای همگان میسر باشد.

۳) اساس نگارش در این کتاب بر پایه زبان گفتاری ترکی خراسانی تدوین شده است و هدف از آن نیز پاسداشت این لهجه از زبان ترکی به همان صورت که تلفظ می‌شود است تا به صورت مکتوب به یادگار بماند.

www.ketab.ir

## روش بخش بندی موجود در این کتاب

کتابی که پیش رو دارید در شش بخش بیست و پنج فصلی، مطالب را به صورت مفید و سلسله وار جهت آشنایی و یادگیری به خواننده ارائه می دهد:

پس از مقدمه و سایر مطالب جنسی، در بخش اول، خلاصه ای پیرامون زبان گفتاری و نوشتاری، تاریخ رسم الخط زبان ترکی و الفبای کنونی زبان ترکی در ایران در سه فصل آورده شده است.

در بخش دوم، در فصل اول آن مطالبی مفید پیرامون تاریخ زبان ترکی و به طور کل محل سکونت آنها در جهان و در فصل دوم آن نیز پیرامون ترکان خراسان و محل سکونت آنها و زبان ترکی خراسانی مطالب مفیدی ارائه شده است.

در بخش سوم، گزیده ای از مهمترین نکات دستوری که در زمینه یادگیری هر زبانی می بایست به آنها آشنایی داشت، در پانزده فصل اشاره وسیعی شده است. ارائه مطالب دستوری به صورت روان و ساده بوده تا از هر گونه اطناب دستوری جلوگیری شود.

در بخش چهارم، مهمترین واژگان (لغات) زبان ترکی خراسانی در سه فصل مجزا با ترتیب الفبایی آورده شده است. لازم به ذکر است حدود ۱۱۰۰ لغت به غیر از افعال و جملات موجود در بخشهای دیگر، در این بخش گنجانده شده است.

در بخش پنجم، مهمترین افعال زبان ترکی خراسانی (به صورت مصدر اصلی به همراه مشتقات آنها) با ترتیب الفبایی و ذکر معانی کامل آنها به زبان فارسی آورده شده است که در این زمینه به ۸۷۰ مصدر اصلی همراه با مشتقات آنها اشاره شده است.

در بخش ششم کتاب، جهت آشنایی خوانندگان محترم گزیده‌ای از ضرب المثل‌های ترکی خراسانی آورده شده است.